

תוכן העניינים

11	הקדמה
25	פרק ראשון: היציאה למסעות
27	דו־שיח עם בני העבר
33	מסעות היסטוריים
38	ארץ נכר
43	דקארט על ספקנות היסטורית
44	הדגם המרחבי של זמן עבר
50	פרק שני: ידיעת העושה
58	ידיעת העושה על־פי הרמב"ם
64	ידיעת העושה היסטורית
68	דקארט וויקו: סיכום
70	פרק שלישי: אמפתיה
77	המפל וקולינגווד
82	בעיית הנאומים אצל תוקידידס
86	היסק מעשי
96	הדמיה
101	על קריאת מחשבות
111	פרק רביעי: ההיסטוריון כשחקן וההיסטוריה כמופע
122	פרק חמישי: הדימוי אנייה טרופה וצופה

132	פרק שישי: על השואה, לדוגמה
143	טראומה
146	פסיכואנליזה והיסטוריה
151	הערות על לה קפרה על ההיסטוריה של השואה
158	פרק שביעי: תובנות פסיכולוגיות
158	דחיינות
163	כניעה ליצר
175	חכמה לאחר מעשה (חל"ם)
181	פרק שמיני: להראות מה קרה בעליל
181	אירועים ותיאורים
185	הא הידיעה
188	מיקרו ומקרו
192	כריכה
200	השאלות קולנועיות: מונטאז' וצילומי תקריב
210	אוארבך על גילום המציאות
214	עצמים נרטיביים
219	פרק תשיעי: הטלת אחריות
230	אחריות למעשים ולמחדלים
236	אחריות בגין תפקיד
240	צ'ק פתוח
244	רקע מושגי
256	לגרום או להניח לקרות
260	פרק עשירי: אל הארכיון
260	לראות ולגעת – משאת הנפש של הצליין
262	תומא הפקפקן
265	הקסם של הארכיונים
268	המפנה הארכיוני במאה התשע־עשרה
271	אמפיריציזם או פוזיטיביזם

277	התפקיד החברתי של הארכיון
281	הדגם התמונתי
285	לחוש את העבר
288	המפנה הארכיוני בשלהי המאה העשרים
297	פרק אחד עשר: היסטוריה דיגיטלית
297	היסטוריה דיגיטלית מה היא?
300	הארכיון הדיגיטלי
302	נתוני עתק
306	המרחב
311	רשתות
314	מיפוי
315	מחקר אמפיריציסטי מדעי
317	היסטוריה בעידן המחשב: סיכום זמני
320	ביבליוגרפיה נבחרת
335	מפתח אישים
341	רשימת בעלי זכויות היוצרים
	תקציר באנגלית

הקדמה

את שם הכותר "מה מנסים היסטוריונים לעשות?" שאלתי מן ההיסטוריון הבלגי אנרי פירן (Henri Pirenne, 1862–1935), שנשא הרצאה בשם זה ובה ביקש להסביר למאזינים שאינם היסטוריונים מקצועיים את טיבה של עבודת ההיסטוריונים.¹ אולם היסטוריונים ממעטים בדרך כלל לומר דברים על האופי של עיסוקם, ולכך יש סיבות אחדות. ההיסטוריון הבריטי קית תומס (Keith Thomas, נולד 1933) מסביר מדוע ידם של ההיסטוריונים קפוצה בעניין זה, כדלקמן:²

לא כדאי להיסטוריונים לספר על שיטות העבודה שלהם. כשם שהקסם של הקוסם נעלם אם הקהל יודע כיצד התחבולה מתבצעת, כך גם האמון במלומדים עלול לדעוך מאוד אם הקוראים ילמדו לדעת כיצד הספרים שלהם נכתבו. לעתים קרובות מדי גילויים כאלה מטשטשים את הרושם שאמורה ליצור ידיעה בוטחת ושופעת. גילויים כאלה חושפים את העובדה שהיסטוריות מתבררים בני אדם שנוטים לטעות, שמלקטים יחד את התוצאות של מחקר שלא הושלם כדי להגיש דין וחשבון שהעוצמה הרטרית שלו תוכל, כך הם מקווים, לפצות על פערים בטיעון ועל מחסור בראיות.

בדברים אלה מסתתרת, כמובן, אירוניה עצמית בריטית במיטבה. הסבר פשוט אולי יותר למחסור בדיונים בשאלה איך לעסוק בהיסטוריה כרוך בהדגשת העובדה שהיסטוריה היא בגדר מקצוע הדורש מיומנות. החקירה ההיסטורית היא מיומנות, ולפיכך היסטוריון אמיתי יודע מה הוא עושה ואף אחד לא יגיד לו איך ומה לעשות. ומאחר שמדובר במיומנות, כגון זו של הנגר, אי אפשר להסביר

1 פירן, 1985: 15–23.

2 Thomas, 2010. כיו"ב: XI, Gaddis, 2002.

אותה, אלא רק להדגים. מיומנות כזאת נקנית באמצעות חיקוי. היסטוריונים חדשים מנסים לחקות היסטוריונים ותיקים, שלא לומר דגולים, בלי לדעת בדיוק מה עליהם לעשות, וסטודנטים טירונים מנסים להתאים את עצמם להתנהגות המילולית של מוריהם. ההיסטוריון מרק בלוך (Marc Bloch, 1886–1944) אכן הציג בספרו אפולוגיה על ההיסטוריה או מקצועו של ההיסטוריון (ויש הטוענים שעדיף היה לתרגם מלאכת ההיסטוריון)³ את ההיסטוריה בתור מקצוע המחייב מיומנות, ובמקום לפתח תיאוריה מופשטת על טיבה של ההיסטוריה הוא מזמין את הקורא להשתתף עמו בתהליכי העבודה שלו כהיסטוריון ומדגים את השיקולים המדריכים אותו בחקירה ובכתיבה. באנגליה יוצא לאור כבר כמה עשרות שנים כתב־עת בשם *History Workshop Journal* (הסדנה להיסטוריה) ששם את הדגש בהיותה של ההיסטוריה מלאכה, מלאכה המחייבת מיומנות, והמאמרים בו הם בגדר מוצרים עשויים למחצה. כללו של דבר, אם לעיסוק בהיסטוריה דרושה מיומנות, ואם מיומנות נקנית באמצעות חיקוי והתאמנות ולא באמצעות משנה סדורה, אזי מובן מדוע היסטוריונים ממעטים לפרסם דברים על טיבה של עבודתם. מכל מקום, מאחר שההיסטוריונים לא נוטים לחשוף ולפרט את שיטות העבודה שלהם, הריהם מונעים מעצמם את ההנאה להראות לציבור הרחב עד כמה שיטות אלה שלהם הן מתוחכמות וראויות להערכה.

בספר שלפנינו ברצוני לתרום את תרומתי הצנועה, החלקית ביותר צריך להודות, ולומר דברים אחדים בנוגע לטיבה של ההיסטוריה בתור תחום חקירה למדני. לפעמים מאפיינים את התחום בתור דיסציפלינה, מונח המבליט את הרעיון שהתחום נשלט על ידי כללי התנהגות מסוימים, כללי חקירה וכתיבה, שמחייבים את העוסקים בו. לפעמים משתמשים במונח היסטוריוגרפיה, כדי להדגיש שמדובר בהיסטוריה הכתובה פרי עמלם של ההיסטוריונים (בניגוד להיסטוריה עצמה, המובנת בתור כלל האירועים בעברה של האנושות).

לדעתי, מן הראוי לגשת אל הדיסציפלינה ההיסטורית בשתי גישות שמשלמות זו את זו. ראשית, היסטוריה היא מקצוע שכרוך בהפעלת מיומנויות, ואפשר וצריך להורות ולהסביר את טיבה באמצעות הדגמה, תרגול וחיקוי. ושנית, נוכל לנסח הכללות על פעילות ההיסטוריונים ולקבוע אמות מידה לפעילות נכונה, במסגרת מה שקובעת המסורת ההיסטוריוגרפית. נוכל להבחין

בין גישה תיאורית בעיקרה המדווחת על מה שקורה בפועל בתחום לעומת גישה נורמטיבית שעניינה שיפור ושינוי ערכים בדיסציפלינה.

לדיסציפלינה כגון היסטוריה יש מושגים, שיטות חקירה ומטרות יסוד, ואלו עשויים להשתנות במשך הזמן, ובכל זאת הדיסציפלינה שומרת על רציפות מסוימת. רק חידושים אחדים נקלטים מפעם לפעם בדיסציפלינה, ותמיד יהיו חידושים שיידחו.

תיכף אומר דברים אחדים על דגמים ואימוצם. בכל אופן, אפשר לראות כיצד, במסגרת המסורת המקצועית של הדיסציפלינה, דגמים נורשים נשמרים. עם זאת, הדגם המסורתי עשוי להיות מועבר להקשרים חדשים המשנים בהכרח את משמעותו, ובכל זאת נשמרת הזהות המקורית של הדגם.

ובכן, כאן ברצוני לשחזר, לפחות באופן חלקי, כמה מתפיסות היסוד של ההיסטוריונים, כדי לזהות את העקרונות, הפרקטיקות והכללים שהם סברו וסוברים שהם מיישמים. לפעמים מדובר על ארגז כלים של ההיסטוריונים, שוב דימוי מושאל מתחום המלאכה, מה, אם כן, מכיל ארגז הכלים שאותו מביא ההיסטוריון אל סדנתו? אחת המשימות העיקריות שלי כאן היא לברר מה מכיל ארגז הכלים הזה. ההיסטוריונים בהווה מחפשים בעבר דמות-אב של היסטוריון שאליו הם קרובים בדעות ושבתלם שהוא חרש הם מבקשים להתקדם. אצביע כאן על דוגמאות אחדות של היסטוריונים שהפכו לדמויות-אב.

ברוח הפוסטמודרניזם שנשבה בעשורים האחרונים הלכו וגברו הביקורות כלפי הדיסציפלינה ההיסטורית, בעיקר על שאין הדיסציפלינה הזאת מסוגלת לבסס את האמיתות של טענותיה ואת האובייקטיביות שלהן. כאן לא אקדיש את דברי לשאלה זו, שחשיבותה במקומה מונחת. כאן אתייחס לדיסציפלינה של ההיסטוריה, או להיסטוריוגרפיה, כאל תחום למדני שיש לו בעצמו אופי היסטורי. מצבה של הדיסציפלינה כיום הוא פרי התפתחות ארוכה, לטוב ולרע. התבוננות בתולדות הדיסציפלינה תאפשר לנו לחשוף כללים ועקרונות שבאמצעותם ההיסטוריונים פועלים בתחום הדעת הזה. כוונתי לבחון כיצד ההיסטוריונים מתייחסים למקצועם ומבינים את טיבו. כלומר, אני מבקש לברר, בדרגה מסוימת של הפשטה, כיצד מתפקד ההיסטוריון בתור היסטוריון "נורמלי", רגיל לגמרי, בלי לשפוט מלכתחילה לטוב ולרע את הערך של המוצר הסופי שהוא מגיש לנו.⁴ יהא מי שיטען שלא צריך

להיות לנו עניין במה שההיסטוריונים חושבים על מה שהם עושים. אבל, לדעתי, טעות לחשוב כך. מה שההיסטוריונים אומרים שהם עושים עשוי לשקף הנחות יסוד ומשפטים קדומים שלהם, ואלה מעניינים אותי כאן.

ההיסטוריונים אחדים מודעים לקושי של המשימה שהם נוטלים על עצמם, לחקור ולכתוב היסטוריה, ואילו אחרים – לא כל כך. ההיסטוריונים חובבים, בלי שום השכלה היסטורית, מופיעים שוב ושוב. עם זאת, אפשר להבחין אצל ההיסטוריונים אי-ביטחון בעצמם וביכולתם. כך אפשר להסביר בין השאר את העובדה שההיסטוריונים נוהגים לחפש שוב ושוב דגמים (מודלים) מתחומי חקירה אחרים, שדריכו אותם בחקירה ובכתיבה ההיסטורית. ההיסטוריונים נוטים לתאר במטפורות ודימויים את עבודתם. לפעמים לא מדובר ביותר מאשר באימוץ של דימוי או מטפורה, שההיסטוריון שואל. הדימוי מופיע באקראי מבלי שההיסטוריון יפתח אותו. אבל אם הדימוי מפותח דיו ופורה הוא יכול להיחשב לדגם, שאותו אפשר לאמץ ולחקות. צירוף דימויים הלקוחים מדבריהם של ההיסטוריונים שונים עשוי להקנות מושג בנוגע לאופיה של הדיסציפלינה בכללותה. יתר על כן, הדגם אינו רק מתאר ומסכם. הוא אמור לעמוד בדרישות מסוימות של היגיון ורציונליות, ובפרט הוא אמור לפתוח את המחשבה ולאפשר להיסטוריונים ולקוראיהם לראות באור חדש פיסת מציאות שחלפה. מעצם הגדרתו של דגם שהוא מהווה מושא לחיקוי.

הדגמים שההיסטוריון מבקש לחקות, הדימויים שבאמצעותם הוא מנסה להבין את עצמו, וכיוצא בזה גם כן המסכות שאותן הוא עוטה על פניו – כל אלה פותחים לו צוהר, כך אפשר לומר, לחלום להיות את מה שהוא היה רוצה להיות אבל איננו, ולא יכול להיות. כך למשל, דווקא היכן שההיסטוריה מבקשת להיות מדעית היא חושפת את עצמה לטענה בדבר אופיה הספרותי, ואת העובדה שהיא כפופה למשובותיה של הלשון. תפקידו של הדגם אינו רק לתאר ולסכם, ויש לו תכונות המקנות לו ערך. הדגם עשוי לבטא רעיון מבריק ושובה לב המוצג באבו מבלי להיות מפותח. החיבור שלהלן עוסק, בין השאר, בליקוט רעיונות מבריקים כאלה. אני מניח ששיבוץ יחד עשוי להקנות תובנה מאירת עיניים בנוגע לאופיה של ההיסטוריה.

אני שואף להבין את טיבה של היסטוריה "נורמלית", קרי היסטוריה רגילה כפי שהיא נחקרת ונכתבת בידי אלפי ההיסטוריונים בכל העולם, היסטוריה ההולכת בתלם ולא דווקא כזו ששואפת לחדשנות ומהפכנות. אבל לאן מתמשך

התלם הזה? ניתוח כזה חייב לכלול בכל זאת התפלספות עקרונית, לפחות ברמה עקרונית מסוימת. לא מדובר כאן במדריך "עשה זאת בעצמך", כפי שאפשר היה להבין מהסיווג של היסטוריה בתור מלאכה או מיומנות.

יש הסבורים שחקירה היסטורית וכתובת היסטוריה אינן זקוקות לשום הכנה, וכל אדם הרוצה בכך יכול להיעשות היסטוריון בלי שום הכשרה. לפי תפיסה זו העיסוק בהיסטוריה הוא טבעי, ממש כמו אכילה או הליכה. לוקיאנוס מסמוסטה (Lucian of Samosata), בן המאה השנייה לספירה שחיבורו איך כותבים היסטוריה⁵ הוא היחיד שנותר מן העת העתיקה בנושא זה, אכן משווה את העיסוק בהיסטוריה לפעילויות טבעיות כאלה, ובכל זאת הוא מוצא לנכון לכתוב חיבור בנושא, כדי להבהיר איך לא ואיך כן לכתוב היסטוריה. להלן עוד אקדיש לחיבורו כמה מלים.

הפסיכולוג סם ויינברג⁶ מוצא, לעומת זאת, שחשיבה היסטורית אינה טבעית לאדם ואינה מופיעה באופן אוטומטי במהלך ההתפתחות הנפשית של האדם. בזה הוא מסתמך על מחקריו שמהם התברר לו עד כמה ההיסטוריון המדופלם מגיב באופן שונה מן התלמיד בבית הספר או הסטודנט המתחיל באוניברסיטה. את ממצאיו אלה של ויינברג כדאי לעמת עם דעותיו של ההיסטוריון קרלו גינצבורג (Carlo Ginzburg), שלדבריו הדיסציפלינה ההיסטורית ממשיכה לטפח את הכשרים ואת צורות ההתנהגות של האדם הקדמון הצייד-מלקט.⁷ לפי גינצבורג, הדיון המתודולוגי בהיסטוריה תפקידו לשוב אל השורשים והמקורות שהיו והלכו לאיבוד, במיוחד לקראת סופה של המאה העשרים, עם השתרשותה של חשיבה פוסטמודרניסטית.

כאמור, פעמים רבות מחפשים ההיסטוריונים את הדגמים שלהם בשדות זרים. בזה נחשפת התחושה שלהם שהדיסציפלינה ההיסטורית שעליה הם אמונים אינה משופעת דיה בדגמים מקוריים ועצמאיים ומיוחדים להיסטוריה. בעיני אחדים רעיה כזאת בשדות זרים היא דבר פסול. עם זאת ברור שדגם, כל דגם, תואם את המודגם רק במקורב ובאופן חלקי, ולדימוי שלקוח ממקום אחר יש בהקשרו החדש עודף משמעות, כך שתמיד אפשר לטעון שאין המשל דומה לנמשל. תמיד

5. Lucian, 1959

6. Weineburg, 2001

7. Ginzburg, 1989

עלול להימצא פלוני שיבוא וילין על כך שהדגם המוצע אינו מתאים במדויק ולכן פסול, ותמיד עשוי להימצא פלמוני שיבוא ויאמר שעגלתו מלאה ואין הוא זקוק לטובות של אחרים, וכי הדגמים שמן הראוי לאמץ בהיסטוריה הם אלה ורק אלה הגלומים בה מלכתחילה, שההיסטוריונים גילו בעצמם.

לדעתי, לא יהיה זה מאוד מוטעה להציג את ההיסטוריונים כמי שמחפשים בשקידה דגמים לחיקוי. הדוגמה הבולטת ביותר לעיסוק זה בחיפוש דגמים בשדות זרים כדי לאמצם בהיסטוריה מגולמת בניסיונות החוזרים ונשנים לחקות בהיסטוריה את הנעשה במדעי הטבע. מטרתם של ניסיונות אלה הייתה, כמובן, תמיד לחשוף את אופיה "המדעי" של ההיסטוריה, או להראות כיצד ומדוע היא מסוגלת להיחשב למדע שמנפיק אמת והבנה, כל זאת בהתחשב ביוקרה היוצאת מן הכלל של מדעי הטבע. ובכן, אפשר לזהות אצל היסטוריונים את הכוונה להקנות למקצועם יוקרה דומה לזו של מדעי הטבע. השאלה אם היסטוריה היא מדע או שאינה מדע, או עד כמה היא מדע, חוזרת ונשנית בדיונים על טיבה של ההיסטוריה בשלוש מאות השנה האחרונות, לפעמים בקול תרועה ולפעמים בקול ענות חלושה. אבל השאלה עולה ומזדקרת שוב ושוב. העמדה התובעת את חיקוי מדעי הטבע מכונה נטורליזם, ואילו המתנגדים מדברים על הומניזם האופייני להיסטוריה בפרט ולמדעי הרוח בכלל.

והנה, קשיים חוזרים ונשנים בהצגתה של ההיסטוריה כאילו הייתה מדע בדומה למדעי הטבע עוררו את הצורך למצוא דגמים אחרים, מתאימים אולי יותר לחקירה ולכתיבה של היסטוריה: מדעי החברה (ואולם, האם מדעי החברה אינם מנסים בעצמם לאמץ את הדגם של מדעי הטבע?), סיפורת בדיונית, חשיבה משפטית, מחקר אנתרופולוגי ועוד.

כפי שבכוונתי להראות, לדימויים ולדגמים אלה שההיסטוריונים, פילוסופים והוגי דעות אחרים מציעים יש אורך חיים, והם חוזרים ועולים שוב ושוב בחשיבה על טיבה של ההיסטוריה. בכל אופן, דימויים שכאלה החוזרים ועולים הם המעניינים אותי כאן. במהלך ההתפתחות של ההיסטוריוגרפיה זוכה הדימוי או הדגם לפיתוחים, ויותר ויותר השתמעויות שלו נחשפות. הדימוי או הדגם אף משנה שוב ושוב את צורתו, והוא מותאם כל פעם מחדש, אך אולי קצת אחרת, לתפקידו להקנות תובנות על טיבה של עבודת ההיסטוריון. הדימוי או הדגם יכול ללמדנו איך מבינים ההיסטוריונים והלקוחות שלהם, קרי הקוראים, את מקצועם – מה הם עושים ומה טיבם של פירות עבודתם.

החיבור שלהלן יוכל להיחשב בתור חיבור בפילוסופיה או מתודולוגיה של ההיסטוריה. מצויים היסטוריונים שמרגישים שלא בנוח מן העיסוק של פילוסופים בדיסציפלינה שלהם. הם חשים כאילו תמיד אורבת הסכנה שהפילוסוף ינסה ללמד ולחנך אותם – מה שמעורר אצלם התנגדות. מצד אחר, מצויים פילוסופים של ההיסטוריה הסבורים שבמסגרת ההתפלספות שלהם על ההיסטוריה לא צריך להיות להם שום עניין במה שההיסטוריונים חושבים על עצמם ועל מה שהם עושים כשהם עוסקים בהיסטוריה. אבל, לדעתי, טעות בידם. מה שההיסטוריונים אומרים על עצמם ועל מה שהם עושים משקף, אמנם לא תמיד ישירות ובאורח חד־משמעי, הנחות יסוד של המקצוע ומשפטים קדומים הגלומים בו. אמנם ברור שהפילוסופיה עשויה להציג שאלות שונות מאלה שההיסטוריונים מתחבטים בהן, וכי ההיסטוריון עשוי להצהיר שמה שהוא עושה רחוק כרחוק מזרח ממערב ממה שפילוסוף זה או אחר אומר שההיסטוריון עושה.

לאמור, יומרתם של הוגים אחדים, במיוחד פילוסופים, להציע להיסטוריונים דגמים של חקירה, ובאופן זה לקבוע, לפחות מכללא, נורמות של חקירה ושל כתיבה היסטוריות, מעוררת באורח טבעי התנגדות מצד אי־אלו היסטוריונים, שמבקשים להגן על האוטונומיה של מקצועם. לטענתם, רק היסטוריונים מסוגלים לומר דברים מועילים וחכמים על מקצועם. גישה כזאת מנחה לחפש אחרי אותם מלומדים שהם גם היסטוריונים וגם פילוסופים. רובין ג'ורג' קולינגווד (R.G. Collingwood, 1889–1943), שעוד אדון בו, הוא דוגמה נאה לשילוב שכזה. דרוש, מכל מקום, שחזור היסטורי של תפיסות היסוד של המקצוע, הפרקטיקות, העקרונות והכללים של המקצוע. דגמים נורשים ונשמרים במסגרת המקצוע, אבל הם עשויים לשנות את משמעותם, שהרי קשה לחזות מראש את השימוש המאוחר. דימויים ודגמים לעבודת ההיסטוריון הלקוחים, אם במודע ואם שלא במודע מתחומי חקירה אחרים, או שאופיים מטפורי, נמצאים במוקד העניין שלי בחיבור זה. אני סבור שתשומת הלב אליהם ואל גלגוליהם עשויה להקנות הבנה רבה יותר בנוגע לטיבה של עבודת ההיסטוריון. אני מבקש לנסות להבין את טיב עבודתם של ההיסטוריונים באמצעות הדימויים והדגמים שהם מאמצים. אפשר לתאר את משימתי כאן בתור ניסיון להבין מה מנסים היסטוריונים לעשות. אני מקווה שאצליח להטיל קצת אור על סוגיה זו. לפעמים, כמו במקרה המתואר בפרק ראשון להלן, היה זה פילוסוף (במקרה זה רנה דקארט) שהציע לראשונה את הדימוי, ומעניין הוא לראות עד כמה נקלט הדימוי בחוגי ההיסטוריונים.

כאן אביא דוגמה למה שאני מתכוון אליו כאשר אני מדבר על דימויים ודגמים שמנחים את ההיסטוריונים ומשמשים אותם. אני מזכיר אפוא בקצרה את דבריו של לוקיאנוס בחיבור הראשון שידוע לנו בנושא אופיה של ההיסטוריה. כפי שניזכר להלן, הרעיונות של לוקיאנוס חוזרים ונשנים כך או אחרת אצל רבים אחרים. לוקיאנוס ידוע בסיפורת הבדיונית שלו, הכוללת סיפורת מדע בדיוני על נסיעה לירח ולכוכב הלכת נוגה, ולכן סיפוריו הקנו לו שם של שקרן, ובכל זאת יש לנו עניין במה שהוא אומר לנו על האמת ההיסטורית. לוקיאנוס מציב בפני ההיסטוריון אידיאל כדלקמן:⁸

מעל לכל, תהא נא רוחו [של ההיסטוריון] דומה לאספקלריה ברורה, נוצצת, ממוקדת במדויק; עליו להציג את דמותם של הדברים בדיוק כפי שהוא מקבלם, בלי שום עיוות, גוון מזויף וסילוף. עניינו שונה מזה של הנואמים – מה שעל ההיסטוריונים לספר הוא בגדר עובדה המדברת בעד עצמה משום שכבר התרחשה, ואין להם אלא לערוך את הדברים ולספרם.

והוא ממשיך ואומר:

וכזה הוא גם תפקיד ההיסטוריון: עליו לארגן היטב את האירועים ולהאירם במרב החיות. ואם שומעיו יחשבו אחר־כך כי הם רואים לנגד עיניהם ממש את הדברים המתוארים וישבחוהו על כך, אזי פירוש הדבר כי יצירתו של פדיאס־של־ההיסטוריה היא מדויקת להפליא וראויה לשבחים שזכתה להם.

מה שמעניין אותי כאן בשני קטעים אלה איננה דווקא הקביעה שאוהבים לחזור עליה שבהיסטוריה העובדות מדברות בעד עצמן. מעניינת אותי כאן במיוחד ההשוואה שלוקיאנוס עורך בין כתיבת היסטוריה לבין אמנות הפיסול. בעצם, לוקיאנוס מזכיר כאן אידיאל אמנותי רווח בעת העתיקה, אידיאל המימיזיס, שעל פיו על האמנות לחקות את המציאות במדויק ככל האפשר, עד כדי יצירת האשליה שהחיקוי אינו אלא המציאות המתוקה. אפלטון אמר במקום אחד שאת פסליו של הפסל המצוין דדלוס יש לכבול בכבלים, שאם לא כן יקומו ויימלטו –

8 Lucian, 1959: §50, pp. 62-65. וראו סיפורי המדע הבדיוני מאת לוקיאנוס, סיפורי אמת ועוד, תרגם ש' הלקין, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1988.

עד כדי כך דומים הם לבני אדם חיים.⁹ וכיוצא בזה באשר לאספקלריה, למראה: המראה האידיאלית משקפת את המציאות בצורה כה מושלמת, עד כי אין להבדיל בין המראה הניכט בה ובין המציאות עצמה. לוקיאנוס מצפה מן ההיסטוריון שיעורר אשליה מעין זו, המטה את המאזין, או את הקורא, לחשוב שהוא רואה את האירועים המתוארים כמו עיניו ומשתתף בהם.

ובכן, מה יש לנו פה? במקומות אחרים בחיבורו מדגיש לוקיאנוס את החשיבות של אמיתות הדיווח ההיסטורי (לקרוא לתאנה "תאנה", כדבריו). אפשר להבין כאילו הגזירה השווה בין כתיבת היסטוריה לפיסול אמורה להבליט את הרעיון שהחומר (העובדות, הראיות) נתון והשאלה היא איך לעצב אותו בנרטיב ההיסטורי, כשם שגוש השיש הנתון אמור להנחות את עיצוב הפסל. מיכלאנג'לו היה סבור שהפסל נתון כבר בתוך גוש השיש, וכי על האמן "לשחרר" אותו מתוך הגוש. ואילו כאן, במובאה לעיל מלוקיאנוס ניכר שהוא מדגיש את החשיבות של החיוניות, או החיות, של הטקסט ההיסטורי, שאמורה לתרום לאשליה שהטקסט ההיסטורי אמור לעורר. מן השמיעה או הקריאה של הטקסט נדמה לנו שההיסטוריון אכן נכח בהתרחשויות, ושם נאזין או נקרא אותו נכון נחוש כאילו אנו עצמנו נוכחים בהם. במלים אחרות, לוקיאנוס מקנה לעבר ההיסטורי אופי חזותי או תמונתי.

מן המפורסמות היא תביעתו של רנקה מן ההיסטוריון "להראות מה קרה בעליל".¹⁰ אפשר לפרש את אמרתו של רנקה ברוח דרישתו של לוקיאנוס מן ההיסטוריון להציג אספקלריה אותנטית להתרחשויות העבר. לאמור, תפקידו של ההיסטוריון הוא להציג את העבר כהווייתו. להציג את העבר כהווייתו פירושו להראות כיצד היה נראה עת היה הווה. ולהראות לקורא כיצד העבר היה נראה עת היה הווה פירושו ליצור אצלו את הרושם שהוא (ההיסטוריון, הקורא, המאזין) צופה בעבר בתור עד ראייה, כאילו הוא עצמו משתתף בהתרחשות. שאיפתו של ההיסטוריון היא לעשות את הקורא למעין צופה, ואת הצופה למעין משתתף, וזאת על ידי כך שהוא מראה כיצד העבר היה נראה עת היה הווה, ונראה בעיני המשתתפים. שימו לב ללשון הנוגדת מציאות המשמשת אותי כאן. תיכף אומר דברים אחרים על חשיבה היסטורית נוגדת מציאות.

9 אפלטון, "מנון", בתוך: כתיב אפלטון, תרגם יוסף ליבס, ירושלים ותל אביב: שוקן, תש"ם: כרך א, 458.

10 Ranke, 1956: 57

תוקידידס (460-395 לפנה"ס) נחשב לאחד מן האבות המייסדים של ההיסטוריה כתחום חקירה למדני. יש האומרים שהוא הראה כיצד היסטוריה יכולה להיות מדע. לוקיאנוס ראה בחיבורו של תוקידידס מופת. ואכן, כבר תוקידידס ייעד את חיבורו לאותם קוראים "שירצו לצפות באמת הברורה שבמעשים הנעשים".¹¹ וכל הקורא בתוקידידס יכול להתרשם מייד מן המאמץ הרב שהוא משקיע ליצור מושא חזותי כביכול, או תמונתי.

לדעת פלוטרכוס,¹² ההיסטוריון הטוב ביותר הוא זה שבאמצעות ייצוג חי של רגשות ואופי יוצר נרטיב שדומה לציור. ולדעתו, תוקידידס היה היסטוריון שכזה. לדברי פלוטרכוס, תוקידידס ביקש לעשות את הקורא לצופה כביכול, ולעורר בנפש של מי שעוקב אחר הסיפור שלו את רגשות התדהמה והבהלה שחשו הדמויות ההיסטוריות שנכחו באירועים המסופרים והשתתפו בהם. אכן, תוקידידס מרבה בתיאורי קרבות והמתות, ולדברי פלוטרכוס תיאוריו "פלסטיים" יותר מאשר ציורים ידועים שלהם.

פלוטרכוס ולוקיאנוס נתנו ביטוי לדגם החזותי או התמונתי של ההיסטוריה, ואנו מוצאים התייחסויות לדגם זה שוב ושוב אצל היסטוריונים והוגים אחרים עד ימינו אלה, החוזרים על דברי לוקיאנוס. כך אומר, למשל, ההיסטוריון וההוגה ההולנדי החשוב יוהאן הויזינגה (Johan Huizinga, 1872-1945):¹³

בנרטיב ההיסטורי לא פחות מאשר ביצירת האמנות, הכוונה היא לפעול על הקורא באופן שיוכל, באמצעות כוח דמיונו, לדמות לעצמו בבהירות פיסת מציאות.

גם ההיסטוריון הבריטי טרווליאן (G.M. Trevelyan, 1876-1962)¹⁴ דיבר על היסטוריה בתור "אספקלריה אמיתית של העבר", שאם ברצונו של ההיסטוריון לחולל אותה כדאי לו ללמוד, לאו דווקא מאמנות הפיסול אלא מסיפורת

11 תוקידידס, תשי"ט: ספר ראשון, כב, 13.

12 Plutarch, "De Gloria Atheniensium", in: *Maralia*, trans. Frank Cole Babbitt, Cambridge, Mass.: Harvard and London: Heinemann, 1936: Vol. 4, 347a.

13 יוהאן האווינגה, סתיו ימי הביניים, תרגמה קרלה פרלשטיין, עריכה מדעית והקדמה דרור ק' לוי, ירושלים: כרמל, תשס"ט, מצוטט מתוך ההקדמה מאת לוי: 28.

14 G.M. Trevelyan, "Clio, A Muse", in: Fritz Stern (ed.), *The Varieties of History*, Cleveland and New York: Meridian Books, 1956: 227-245.

בדיונית, כגון זו של וולטר סקוט. השאלה אינה, או אינה רק, מה הן העובדות, אלא איך לתאר אותן, בראש ובראשונה איך לתאר אותן. ברור מאוד שלדגם החזותי או התמונתי של ההיסטוריה יש השתמעויות מכריעות מאוד. כך, למשל, הדגם החזותי מזמין השוואה בין היסטוריה לצילום בכלל ולקולנוע בפרט. להלן אחזור ואדון בדגם החזותי וכמו כן בהשוואה היסטוריה-קולנוע. אומר ישעיה ברלין על הסופר וולטר סקוט (Walter Scott, 1771–1832), שהלה הצליח להציג

תיאור של עולם שהקורא יוכל לתפוס בשלמותו, כעולמו שלו, ממשי באותה מידה, ובכל זאת שונה לגמרי, ועם זאת לא מרוחק עד כדי כך שאי אפשר להבינו באותו אופן שאנו מבינים את בני זמננו, שאופיים וחייהם שונים מאוד מאלה שלנו.¹⁵

רנקה הודה בקסמו של סקוט, אם כי היה סבור שהוא מסוגל לספר היסטוריה אפילו יותר טוב מסקוט וזאת תוך שימוש בחומרים אמיתיים (שיש להם ראיות בתעודות). מבחינה זו לסקוט היה תפקיד מרכזי בהתפתחותה של ההיסטוריוגרפיה המודרנית. יתר על כן, לקריאת רומנים היסטוריים כגון של סקוט או ויקטור הוגו עשויה להיות תרומה לטיפוח ההתעניינות והדמיון ההיסטוריים אצל בני הנעורים. אבל עובדה היא שהם נקראים כיום פחות ופחות.

בהמשך הדברים אזכיר כפעם בפעם, או אומר דברים על חשיבה היסטורית נוגדת מציאות, וגם אדגים כיצד אני (ואחרים) משתמש בחשיבה נוגדת מציאות שכזאת. לפיכך, בהקדמה זו אסביר בקצרה מה היא חשיבה נוגדת מציאות בכלל ומה היא חשיבה נוגדת מציאות היסטורית בפרט. חשיבה כזאת עושה שימוש בביטויים "אילו" ו"אילולא" ודומיהם. האזהרה מפני שימוש בחשיבה נוגדת מציאות בהיסטוריה היא מן המפורסמות. השכם והערב מזהירים ההיסטוריונים לבל ינסו להשיב על השאלה "מה היה אילו...?" או "מה היה אילולא...?" ויעסקו אך ורק במה שהיה. אולם לדעתי שאלות מסוג זה צצות ועולות בהיסטוריה כל הזמן. הבה ואסביר בקצרה.

פסוקי תנאי מהצורה "אילו א, אזי ב" או "אילולא א, אזי לא ב" נטענים למרות שהרישא שלהם א נודעת בתור שקרית בעליל, והם מכונים לפיכך פסוקי

תנאי נוגדי מציאות (counterfactual conditionals). שמשון הגיבור, למשל, מפגין חשיבה נוגדת מציאות לתפארה כשהוא אומר לפלשתים את פסוק התנאי נוגד המציאות "לולא חרשתם בעגלתי לא מצאתם חידתי" (שופטים יד, יח). שמשון יודע היטב שהפלשתים "חרשו בעגלתו", כלומר חקרו את אשתו, ורק לכן הם מצאו את התשובה לחידתו. אילולא חקרו אותה לא היו מוצאים את התשובה לחידה. חשיבה היסטורית נוגדת מציאות לא רק משמשת את ההיסטוריונים בכתביהם, בניגוד לאיסור המפורש, אלא גם בחשיבה (הפילוסופית) על אודות טיבה של ההיסטוריה.

לפי הבנתי, שום היסטוריון המכבד את עצמו לא יימנע, במודע או שלא במודע, מלהשתמש בחשיבה היסטורית נוגדת מציאות. אף שאין הם מוכנים להודות בזאת, היסטוריונים משתמשים כל הזמן בחשיבה נוגדת מציאות. מצבם דומה למצבה של אותה דמות מן הקומדיה "גם הוא באצילים" מאת מולייר שהתפלאה לשמוע כי היא דיברה כל חייה בלשון פרוזה בלי לדעת על כך. חשיבה היסטורית נוגדת מציאות משמשת לעריכת ניסויים מחשבתיים, כדי לבחון, למשל, את תוקפם של קשרים סיבתיים, ואין היסטוריה בלי קשרים סיבתיים. אכן, היסטוריה אינה יכולה לערוך ניסויים אמיתיים כמו במדעי הטבע, היכן שהנסיין מסוגל לתפלל (לערוך מניפולציות) את תנאי הביצוע של הניסוי. הסבר סיבתי היסטורי מנסה לאתר במחשבה את הגורם אשר סילוקו היה מביא לשינוי מכריע במהלך האירועים, אותו הגורם אשר אם נבטלו במחשבתנו באמצעות הניסוי המחשבתי נוגד המציאות, התרחשות האירועים האלה לא הייתה מתקבלת כלל על דעתנו.

כבר כאן כדאי להבליט תופעה שתתברר לנו בהמשך בתור משמעותית ביותר. כוונתי לקשר בין העובדה שבני אדם בכלל ודמויות היסטוריות (מנהיגים, מדינאים, מלכים, מתקנים חברתיים וכו') בפרט מחליטים את ההחלטות שלהם על סמך בדיקת החלופות העומדות לרשותם בעת קבלת ההחלטה מצד אחד, ובין העובדה שהתהליך ההיסטורי כפי שהתרחש בפועל מימש רק חלופה אחת מאחדות שהיו אפשריות באותו הזמן מצד שני. חשיבה היסטורית נוגדת מציאות משמשת להערכה של מעשי הדמויות ההיסטוריות, הערכה שאמורה להיעשות בגבולות של תמונת העולם, המערך המושגי והמידע הזמין של בני התקופה הנחקרת. חשיבה נוגדת מציאות דרושה להטלת אחריות היסטורית, כפי שהדבר יובהר בפרק תשיעי.

כאמור, חשיבה נוגדת מציאות מתפקדת גם כן במחשבות של היסטוריונים ואחרים על טיבה של ההיסטוריה. למעשה, כל אימת שמוצע דימוי או דגם בשביל עבודת ההיסטוריון, הדבר נעשה באמצעות חשיבה נוגדת מציאות. כך, למשל, מי שמציע את החקירה האנתרופולוגית בתור דגם לעבודתו של ההיסטוריון ומושא לחיקוי במסגרת של היסטוריה תרבותית, מבקש מאתנו להעלות בדעתנו איך צריכה הייתה להיראות היסטוריה שבה תקופה אחרת נחשבת כאילו היא חברה זרה, וכיצד אמור ההיסטוריון לתפקד כאשר הוא מדמה לעצמו כאילו הוא חי בין בני העבר כמו האנתרופולוג שחי בין אנשי השבט שהוא חוקר (בפרק ראשון אטפח קצת את הדימוי הזה). אנו רואים מייד שבהקשרים כאלה מופעלת חשיבה נוגדת מציאות. בדרך כלל, השימוש בביטויים "כאילו", "כביכול", "בתור" ודומיהם מצביע על ההפעלה של חשיבה נוגדת מציאות. וכפי שנראה עוד, אחד הדימויים החזקים ביותר במחשבה על אודות עבודת ההיסטוריון כרוך בדיבור על דו־שיח בין ההווה לעבר, בין ההיסטוריון לבין הדמות ההיסטורית שהוא חוקר, וברור שאי אפשר להבין דימוי זה אלא באמצעות חשיבה נוגדת מציאות.¹⁶

תשומת הלב של ספר זה תהא מופנית בעיקר לעניינם של ההיסטוריונים לתאר ולהסביר את המעשים של הדמויות ההיסטוריות. השימוש במונח "דמות" אינו צריך לרמז כאילו לדמויות ההיסטוריות יש אופי בדיוני. מכל מקום, אין בכוונתי להציע כאן דיון ממצה בכל ההיבטים של עבודת ההיסטוריונים או לנסות לפתור את כל השאלות הפילוסופיות שההיסטוריה מעוררת, כגון שאלת ממשות העבר או שאלת התוקף של הכרת העבר.

16 עוד על פסוקי תנאי נוגדי מציאות בהיסטוריה ראו: אלעזר וינריב, היסטוריה – מיתוס או מציאות? מחשבות על מצב המקצוע, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2003, פרק ח. וכן וינריב, 2011.

הפרק הראשון נדפס בזמנים, 133–134 (2016). קטעים מהפרק התשיעי נכללו במאמר "שבילים מתפצלים" שפורסם בזמנים, 115 (2011). חלק מן הפרק השביעי נכלל בקובץ: מוטי נייגר, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס (עורכים), סיקור כסיפור: מבטים על שיח התקשורת בישראל – לכבודו של יצחק רועה, ירושלים: מאגנס, 2008. תודתי נתונה למערכת זמנים ולהוצאת מאגנס.

תודה לפרופ' מירי אליאב־פלדון ולפרופ' איריס רחמימוב מאוניברסיטת תל אביב, ולפרופ' רות בייט־מרום מן האוניברסיטה הפתוחה על עידוד ועצה. כן נתונה תודתי לפרופ' אביבה חלמיש, ראש הוצאת הספרים של האוניברסיטה הפתוחה, לליטל בכר, לעורך משה שפרבר, למעצבת הגרפית אילנה ברויטמן־אקסלרוד ולמתקינה והמביאה לבית הדפוס נילי ברנר.